

2023, 10(2): 281-300

DOI: <https://doi.org/10.17572/mj2023.2.281-300>

Makaleler (Tema)

SPİRİTÜEL SİYASET: ALTERNATİF BİR DUYGUSAL KAMUSAL ALAN OLUŞTURMA GİRİŞİMİ

Kurtuluş Cengiz¹, Hande Gür²

Öz

Bu çalışma genellikle apolitik olarak adlandırılan, bireysel değişimi, gelişimi ve tekâmülü hedefleyen spiritüel hareketler ile siyaset arasında duygular sosyolojisinin kavramsal imkânlarını kullanarak bir ilişki kurmaya çalışıyor. Spiritüel hareketlerin spiritüel nitelikleri yanında büyük oranda duygulara hitap ettiğini; bir tür duygu siyaseti yürüttüklerini ve alternatif bir duygusal kamusal alan inşa etmeye çalıştıklarını iddia ediyor ve bu iddiasını 2018 ve 2020 yılları arasında yaptığımız bir alan araştırmasının verilerinden yararlanarak temellendirmeye çalışıyor. Bunun için öncelikle duygu siyaseti ile neyi kastettiğimizi, ardından da spiritüel hareketleri neden bu kapsamda değerlendirdiğimizi anlatmaya çalışacağız. Böylece hem duygular sosyolojisi hem de spiritüel hareketler literatürüne katkı sunmayı amaçlıyoruz. Bu kapsamda öncelikle duygu, duygulanım, kamusal duygular ve duygu siyaseti gibi kavramları, bu kavramların içinden çıktığı

¹ Kurtuluş Cengiz, Doç. Dr., Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Sosyoloji Bölümü, kurtuluscengiz@yahoo.com, ORCID: 0000-0002-2706-8254

² Hande Gür, Department of Anthropology, University of Alberta, Edmonton, AB, Canada, handegur.92@gmail.com, ORCID: 0000-0002-6940-3444

Destekleyen Kurum: TÜBİTAK, 117K270 nolu "Türkiye'de Spiritüel Arayışlar" adlı TÜBİTAK 1001 Projesi. TÜBİTAK'a projeyi desteklediği için çok teşekkür ederiz.

Makale Geliş Tarihi: 20.09.2023 | Makale Kabul Tarihi: 16.12.2023

© Yazar(lar) (veya ilgili kurum(lar)) 2023. Atıf lisansı (CC BY-NC 4.0) çerçevesinde yeniden kullanılabilir. Ticari kullanımlara izin verilmez. Ayrıntılı bilgi için açık erişim politikasına bakınız. Hacettepe Üniversitesi İletişim Fakültesi tarafından yayınlanmıştır.

duygular sosyolojisi alanı çerçevesinde ele alıp spiritüellik, duygular ve siyaset arasındaki ilişkileri tartışacak; ardından da bu tartışmaları birbiriyle bağlayıp alan bulgularıyla birleştirmeye çalışacağız. Makale, ulaştığımız sonuçların genel bir değerlendirmesi ile son bulacak.

Anahtar Kelimeler: spiritüellik, spiritüel hareketler, duygular, duygu siyaseti, duygusal kamusal alan

SPIRITUAL POLITICS: ATTEMPT FOR CONSTRUCTING AN ALTERNATIVE PUBLIC SPHERE

Abstract

By using the conceptual possibilities of the sociology of affect, this study tries to establish a relationship between politics and spiritual movements, which are generally called apolitical, aiming at individual change and self-development. Benefited from the data set from the field research we conducted between 2018 and 2020; the article claims that spiritual movements appeal largely to emotions as well as their spiritual qualities, and they are carrying out a kind of an affective politics and trying to build an alternative affective public sphere. For this purpose, we will first try to explain what we mean by politics of affect and then why we evaluate spiritual movements in this context. Thus, we aim to contribute to both the sociology of affect and spiritual movements literature. In this context, we will first discuss concepts such as affect, emotion, public feelings, and affective politics within the framework of sociology of affect. Then we will discuss the relationships between spirituality, emotions and politics and try to relate them to the findings from the field. The article will end with a general evaluation of our results.

Keywords: spirituality, spiritual movements, politics of affect, affective public sphere

Giriş

2008 ve 2011 yılları arasında “Türkiye’de Toplumsal Yapı ve Din³” adlı Türkiye çapında kapsamlı bir araştırma yaptık. Yapısalcı bir yaklaşımla tasarladığımız bu araştırmada hem inançlar hem de pratikler açısından daha ziyade geleneksel dindarlık biçimlerine odaklanmıştık. Bu bağlamda din meselesini beş temel gerilim ekseninde (kutsal-dünyevi, kamusal-özel, geleneksel-modern, kitabi din-yaşanan din, dini bilgi-bilimsel bilgi)

³ Araştırmanın sonuçları kitap olarak yayımlandı. Ayrıntılı bilgi için bkz. Akşit vd. 2012.

ve toplumsal cinsiyet, ekonomi, siyaset-hukuk, inanç ve ibadet boyutlarını kapsayan beşe beşlik bir matris çerçevesinde analiz etmeye çalışmıştık. Ancak bu araştırmayı yürütürken, yani insanlardaki geleneksel dini inanç ve pratiklerin biçimlerini anlamaya çalışırken; birçok şehirde dine kayıtsızlıkla, deistlikle, agnostiklikle ve dinsizlikle de karşılaştık. Buna ek olarak literatürde yeni dini hareketler ve/veya yeni çağ hareketleri olarak da adlandırılan bir çok farklı dini oluşumlara ya da kendilerine has, bireysel dini tutum, inanç ve davranışlara sahip insanlara da rastladık. Ancak mevcut araştırmanın kapsamını aşan bu durumların başlı başına ayrı bir araştırma konusu olabilecek kadar zengin olduğunu düşündüğümüz ve henüz bu konuda bir hazırlığımız olmadığı için bu çalışmayı bir sonraki projeye erteledik. Aradan geçen on yıllık süre zarfında yoga, reiki, tantra, şifacılık, şamanlık, bioenerji, alternatif tıp, astroloji, numeroloji, meditasyon, ruhsal varlıklarla ilişki, kabala vb. birçok farklı bireysel spiritüel inançlarda ve pratiklerde bir patlama yaşandı. Bu nedenle 1 Ekim 2018 - 1 Mart 2020 tarihleri arasında “Türkiye’de Spiritüel Arayışlar⁴” adını verdiğimiz ve amacını aşağıda açıkladığımız yeni bir araştırma yaptık:

Peki, neden insanlar bu tür inanç ve pratiklere ilgi duyuyorlar? İşte bu araştırma özel olarak bu meseleye odaklanıyor; geleneksel dini pratiklerden (camiye gitmek, oruç tutmak, namaz kılmak, bir dini cemaate ya da tarikata mensup olmak vb.) ziyade kişisel/öznel deneyimi öne çıkaran bu tür arayışlara dönük ilgiyi, büyük çoğunluğu Müslüman bir ülkedeki yerel dini tecrübe bağlamında anlamayı amaçlıyor (Cengiz, Küçükural, Gür 2021, s.12).

Bu proje kapsamında önce farklı spiritüel ortamları ziyaret ettik ve buralarda proje öncesinde, sırasında ve sonrasında da süren katılımcı gözlemler yaptık. Bunlar arasında, çeşitli dergâhlar, cemaatler, zikirler, meşkler, yoga ve meditasyon kampları, çemberler yer aldı. İkinci aşamada İstanbul, Ankara, İzmir, Muğla, Çanakkale ve Konya’da kartopu tekniği kullanarak derinlemesine görüşmeler yaptık. En az üç yıldır spiritüel inanç ve pratiklerle ilgileniyor olmak koşulu ile kadın ve erkek sayıları eşit ve her ilden 12 görüşme olmak üzere toplamda 72 görüşme yapmayı plânlamıştık; ama çeşitli nedenlerle fazladan görüşmeler yaptık ve sayı 84’e ulaştı.

Bu mülakatlarda katılımcılara kendi hayat hikâyelerinden ve spiritüel meselelere nasıl ilgi duyduklarından (katılım motivasyonu) başlayarak bir dizi soru sorduk. Bu sorular dini ve tasavvufu da kapsayacak biçimde genel olarak katılımcıların inanç ve pratiklerini, toplumsal cinsiyetle ilgili meseleleri, şifacılık, alternatif tıp ve sağlık söylemlerini, spiritüelliğin doğa, ekoloji, siyaset ve ekonomi ile ilişkisini içeriyordu. Ortalaması iki saat olmakla birlikte bazı mülakatlar çok daha uzun sürdü. Bazı kişilerle birden çok kez buluştuk. Bu şekilde dokuz saati geçen görüşmelerimiz de oldu (Cengiz ve Gür, 2021 s. 69).

⁴ 117K270 no’lu “Türkiye’de Spiritüel Arayışlar” adlı araştırma projesine verdiği destek için TÜBİTAK’a çok teşekkür ederiz. Bu araştırmanın sonuçları da yine kitap olarak yayımlandı. Bkz. Cengiz, Küçükural, Gür 2021.

Araştırmanın son aşamasında ise *Survey Monkey* yazılımı üzerinden 528 kişiye ulaşan çevrimiçi bir anket yaptık. Bütün bu çalışmalar neticesinde meseleyi; yani insanları spiritüel hareketlere katılmaya yönelten etkenleri makro ve mikro faktörler başlıkları altında iki bölümde analiz ettik. Makro faktörlerle modernleşme, sekülerleşme, neo-liberalleşme ve postmodernleşme gibi dünya-tarihsel süreçlerin etkilerini; mikro faktörlerle de katılımcıların bu hareketlere katılmalarını teşvik eden sosyo-ekonomik profillerini, sınıfsal, kültürel ve ideolojik aidiyetlerini, travmatik ve “mucizevi” deneyimlerini, “orta sınıf yalnızlıklarını”, “kamusallığın kaybı” bağlamında değerlendirmeye çalıştık. Elbette bu kısa makalenin sınırları içerisinde bütün bu bulguları burada ayrıntılı olarak tartışmaya imkân yok. Ancak sonuç olarak, kitabın ilgili bölümünde spiritüel hareketlerin spiritüel nitelikleri yanında büyük oranda duygulara hitap ettiğini ve bir tür duygu siyaseti yürüttüklerini iddia ettik ve meseleyi kabaca şöyle özetledik: “Tarihte Protestanlığın yeni kapitalist girişimcilerin dini ihtiyaçlarına karşılık gelmesi gibi spiritüellik de temelde inanca meyilli seküler orta sınıfların duygusal ihtiyaçlarına hitap ediyor, onları cezbediyor ve bundan sonra daha da yaygınlaşacak gibi görünüyor” (Cengiz, Küçükural, Gür, 2021.s. 172).

Bu makalede ise kitapta kısaca tespit edip bıraktığımız bu hususu biraz daha açıp derinleştirerek hem duygu siyaseti ile neyi kast ettiğimizi hem de spiritüel hareketleri neden bu kapsamda değerlendirdiğimizi anlatmaya çalışacağız. Böylece hem duygular sosyolojisi hem de spiritüel hareketler literatürüne katkı sunmayı amaçlıyoruz. Bu kapsamda öncelikle sosyal bilimler alanında duyguların neden önemli olduğunu; ardından duygu, duygulanım, kamusal duygular ve duygu siyaseti gibi kavramları, bu kavramların içinden çıktığı duygular sosyolojisi alanı çerçevesinde ele alıp spiritüellik, duygular ve siyaset arasındaki ilişkileri tartışacak; üçüncü aşamada ise bu tartışmaları birbiriyle bağlayıp alan bulgularıyla birleştirmeye çalışacağız. Makale ulaştığımız sonuçların genel bir değerlendirmesi ile son bulacak.

Duyguların Önemi

Son yıllarda siyaset ve sosyoloji literatüründe duyguların etkisi giderek daha çok tartışılmaya ve önem kazanmaya başladı. Elbette bunun bir dizi nedeni var. Birincisi, tarihsel olarak duyguların aklın, bilimin ve siyasetin rasyonel kamusu dışında görülmüş ve değerlendirilmiş olmasıdır. Aristoteles’ten beri duygular *polis*’e değil *oikos*’a dâhil bir şey olarak görülmüştür. Modern dönemde ise duyguların siyasetle ilişkisine dair bu durum büyük oranda devam etmekle birlikte duygular genellikle psikoloji ve psikiyatri alanlarına dâhil süreçler olarak kavranmıştır. Bununla birlikte ondokuzuncu yüzyıl sonu ve yirminci yüzyıl başlarında meselenin toplumsal boyutlarının altını çizen halk/kitle psikolojisine dair bazı önemli eserler⁵ de kaleme alınmıştır. Hatta sosyolojinin kurucu figürlerinin kuramsal perspektiflerini duyguya yaslamaları da özellikle din konusundaki analizlerinde belli ölçülerde duyguların öneminden bahsettiklerini biliyoruz. Durkheim’ın,

⁵ Gustave Le Bon’un *Kitleler Psikolojisi* (1895); Wilhelm Wundt’un *Halkların Psikolojisi* (1921) ve Freud’un *Kitle Psikolojisi* (1921) kitapları bunlara örnektir. Hatta Elias Canetti’nin 1960’ta yayınlanırsa da üzerinde otuz yıl çalıştığı ünlü kitabı *Kitle ve İktidar* da bu dönemin bir ürünü sayılabilir.

toplumsal ve dini grupların oluşumunda duyguların kurucu öneminden bahsetmesi, Weber'in Protestan Ahlakı analizinin neredeyse bütünüyle dinsel duyguları ve motivasyonları temel alması, Marx'ın dini "ruhsuz dünyanın ruhu, kalpsiz dünyanın kalbi, ezilenlerin iç çekişi" olarak nitelendirmesi büyük oranda duyguları merkeze alan analizlerdir. Yine de akli ve rasyonel tercihi temel alan hakim pozitivist "bilimsel bakış" duyguları, genellikle irrasyonel ve istikrarsız bulunduğu için araştırma nesnesi yapmaya pek değer görmemiştir. Ancak son 40 yılda bu durum değişmeye başlamış; felsefi köklerini ve ilhamını Spinoza'dan, Deleuze ve Guattari'den, eleştirel feminist psikanalizden, post yapısalcı söylem kuramından, feminist ve queer kuramlardan, travma ve hafıza çalışmalarından alan yeni bir yaklaşım⁶ Russell Hochschild (2003), Brian Massumi (2019), Maurizio Lazzarato (1996), Bruno Latour (2014), Michael Hardt ve Antonio Negri (2001), Nancy Chodorow (2007), Eva Illiouz (2011; 2013), Sara Ahmed (2004; 2012; 2015), Eve Kosofsky Sedgwick (2003), Svetlana Boym (2009), Luran Berlant (2000), Ann Cvetkovich (2003; 2007) gibi çağdaş düşünürlerin de katkılarıyla sosyoloji⁷ içinde oldukça önem kazanmıştır. Nitekim çağdaş sosyal bilimlerin tarihinde bu durum dilsel (*linguistic turn*) ve kültürel dönüm (*cultural turn*) noktalarından sonra gelen bir üçüncü (duygusal) kırılma (*affective turn*) olarak nitelendirilmektedir (Clough, 2007).

Meseleye bu perspektiften baktığımızda siyaseti, siyasal alanı ve siyasi hareketleri büyük harfle yazılan Siyaset'in ve onun geleneksel ya da anaakım kurumsallığının (devlet, parlamento, seçimler, siyasi partiler, çıkar grupları, sivil toplum kuruluşları vs.) dışında bir yerlerde de görmek mümkün olabilir. Bu bize çağımızın siyasi krizleri ve bu krize yönelik çözüm girişimleri konusunda da bazı fikirler verebilir. Bu bağlamda özellikle 2000'li yıllardan sonra, mikro politikaya⁸, müştereklere⁹ ve minör siyasete¹⁰ yönelik artan ilginin ve bu konuda yapılan bazı çalışmaların, ufuk açıcı katkılarda bulunabileceğini düşünüyoruz. Zira biz zaten spiritüel hareketlerin, içinden geçtiğimiz bu neoliberal post-gerçek çağının krizlerini aşmaya dönük girişimler olduğunu ve bu tür arayışların bu krize yanıt oluşturmak üzere ortaya çıkan diğer benzer hareketlerle (insan ve hayvan hakları, veganlık, vejeteryanlık, ekoloji, toplumsal cinsiyet odaklı hareketler vb.) aynı dalga boyunda yer aldığını düşünüyoruz. Ancak bu tartışmaya geçmeden önce sonraki bölümde bazı temel kavramları açıklığa kavuşturmak gerekiyor.

⁶ Bu konudaki gelişmeleri özetleyen bir çalışma için bkz. Turner (2009). Duyguların tarihine kapsamlı bir bakış için ise bkz. Afacan (2022).

⁷ Türkiye'de duygular sosyolojisi alanı henüz yeni geliyor olsa da oldukça dikkate değer bazı öncü çalışmalardan bahsetmek gerek. Bunların ilki şüphesiz Ulus Baker'in (2010) çalışmasıdır: *Kanaatlerden İmajlara: Duygular Sosyolojisine Doğru*, Birikim. Bir diğer önemli çalışma Demet Dinler'in (2014) "*Sınıf, Erkeklik ve Duygular Üzerine Denemeler*"inden oluşan ve Metis tarafından yayımlanan *İşçinin Varlık Problemi* adlı eseridir. Nagehan Tokdoğan'ın yakın zaman önce (2018) İletişim Yayınları tarafından yayımlanan ve 2019 Yunus Nadi Ödülü'nü kazanan *Yeni Osmanlılık: Hınç, Nostalji ve Narsisizm*, adlı çalışması ise daha şimdiden alanda bir klâsik niteliği kazanmıştır. Mustafa Kemal Coşkun'un Dipnot Yayınevi'nden Eylül ayında çıkan (2023) *Sınıfın Duyguları: İşçiler, Duygular ve Sınıf Mücadelesi* adlı çalışmasının da problemi başka bir yerden kurarak hem işçi sınıfı çalışmalarına hem de duygular sosyolojisi alanına ciddi bir katkıda bulunacağını düşünüyoruz.

⁸ Bkz. Massumi (2019).

⁹ Bkz. Walljasper (2015), Erensü (2013) ve Aykaç (2018).

¹⁰ Bu konuda Türkiye'yi odağına olan oldukça yetkin bir çalışma için bkz. Kara (2019).

Duyguların Sosyolojisi ve Siyaseti

Duygu terimi hem gündelik dilde hem de özellikle psikolojide genellikle bireysel ve öznel hislerin ifade edilmesini anlatmak için kullanılmaktadır (Karakaş, 2017). Psikoloji ve nörobiyoloji arasında evrensel birincil duyguların olup olmadığına ilişkin tartışma devam ededursun, birçok araştırma insani deneyimin öfke, korku, üzüntü ve mutluluk olarak en azından dört ilksel duygu içerdiğinden bahsetmekte; bunlara şaşırma, tiksinti ve beklenti gibi duygular da eklenmektedir. Bu temel duyguların düşük orta ve yüksek yoğunluklu farklı varyantlarından (utanma, suçluluk, kıskançlık, merak, imrenme, saygı, intikam, züppelik, nostalji, özlem vb.) da bahsedilmektedir (Turner, 2009: 342). Ancak biz burada duyguyu, yukarıda ifade edilen durumları da içeren daha geniş bir çerçevede Spinoza'nın kullandığı anlamda; "etkileme ve etkilenme" gücü olarak yani bütünüyle ilişkisel bir süreç olarak ele alıyoruz. Zira Spinoza, *Ethica*'da duygu meselesini yaygın gündelik kullanımın ötesinde oldukça farklı bir biçimde tanımlıyor.

Duygulanış deyince Bedenin etkileme (tesir etme) gücünün artmasına veya eksilmesine, tamamlanması ya da indirilmesine sebep olan Bu Beden duygulanışlarını, aynı zamanda bu duygulanışların fikirlerini anlıyorum. Bu duygulanışlardan birinin uygun sebebi olabildiğimiz zaman duygulanış deyince bir etki (action); başka durumlarda bir edilgi (passion) anlıyorum... İnsan bedeni etki gücünü arttıran ya da eksiltten birçok tarzlarda duygulanmış olabilir: aynı güç üzerine hiçbir noktadan tesir etmeyecek tarzlarda duygulanmış olabilir (Spinoza, 2009, s.131).

Spinoza "duygu (*Affectus*) ve duygulanış/duygulanım (*Affectio*) (*emotion*) terimleri¹¹ arasında bir ayrım yapıyor ve duygulanışı, süregiden deneyim içindeki duygunun çok kısmi bir ifadesi olarak değerlendiriyor (Massumi, 2019, s.20). Burada önemli olan üç şey var. Birincisi Spinoza'nın beden ve ruh ya da duygu ve düşünce gibi keskin bir ayrıma itibar etmemesi, duyguyu bu ikisini de içeren eş zamanlı bir süreç olarak görmesi¹². İkincisi duyguyu daha çok zihinsel ve bedensel kapasitedeki geçiş ve sıçrayışlarla, duygulanımı

¹¹ Çeviri farklılıkları olmakla birlikte bu konuda Deleuze'ü (ve onu çeviren Ulus Baker'i) izlemek makul görünüyor: "Demek ki, *affect* (duygu) sözcüğünü kullandığımda, Spinoza'nın *affectus*'undan bahsediyorum. *Affectio* (duygulanış) sözcüğüyle ise, *affectio*'yu kastediyorum" (Deleuze, 2000, s.10)... "Bir şey vardır ve orada kullanacağımız terminoloji çok önemlidir, o noktada Spinoza çok büyük bir kesinlikle *affectio* ile *affectus* arasında bir ayrım yapar. Bu iş biraz karışıktır çünkü *affectio*'yu yanlış tercüme eden çok az kişi olmasına karşın *affectus*'u "his" diye tercüme eden bir sürü kişi var. Fransızcada duygulanma ile his arasındaki farkı ayırt etmek gerekir. Öte taraftan yazıktır, belki daha barbarca bir kelime kullanmak gerekebilir; ama bana öyle geliyor ki *affectus*'u *affect* (duygulanış) diye tercüme etmek daha iyi olur çünkü sözcük Fransızcada zaten vardır - en azından kökleri ortak. Demek ki Spinoza terminolojik olarak *affectio* ile *affectus*'u, duygulanış ile duyguyu birbirinden ayırt eder (Deleuze, 2000, s. 55).

¹² Ve bu noktada, üçüncü kitabın sonundaki "*Affectus*'un Genel Tanımı" başlıklı son derecede önemli bir metinde Spinoza şunu söylüyor bize: Sakın bunun benim kavradığım anlamıyla *affectus*'u fikirlerle karşılaştırmaya bağlı olduğunu düşünmeyin. Şunu demek istiyor: Bırakın fikir duygudan önce gelsin isterse; fikir ile duygu doğalarında farklı iki şeydir; duygu fikirlerin zihin tarafından birbirleriyle karşılaştırılmasına indirgenemez; duygu bir yetkinlik derecesinden bir başkasına geçiş ya da sıçrayış yaşantısı tarafından oluşturulur; elbette bu geçiş fikirlerce belirlendiği ölçüde -ancak duygunun kendisi asla bir fikir değildir- duyguyu oluşturur (Deleuze, 2000, s.16).

ise bu geçişlerin anlık kayıtları olarak değerlendirmesi¹³. Üçüncüsü ise onun düşüncesinde duygunun salt psikolojik bir dinamik değil etkileme -etkilenme sürecinin bir ürünü, ilişkisel, toplumsal, kamusal bir süreç ve aynı zamanda sonuç olması.

Duygunun benim için böylesine önemli bir kavram olmasının nedenlerinden birisi, ütopyacı büyük resimden ziyade sonraki deneysel adıma odaklanmanın hiç de daha azla yetinmek anlamına gelmediğini göstermesi. Fakat daha çoğunu elde etmek anlamına da gelmez. Bu daha ziyade nerede isen tam orada -daha yeğin olarak var olmayı içeriyor. Duygudan kalkıp yeğlinliğe (intensity) varmak için, duyguyu sırf kişisel bir his olarak anlamaktan vazgeçmek gerekir. "Duygu (affect)" derken gündelik anlamdaki "duygulanışı (emotion)" kastetmiyorum. Duyguyu daha ziyade Spinoza'daki anlamıyla kullanıyorum. Spinoza bedeni etkileme ve etkilenme kapasitesi açısından ele alır. Bunlar iki farklı kapasite değildir, birbirlerine daima eşlik ederler. Bir şeyi etkilediğiniz anda, karşılığında siz de kendinizi etkilenmeye açarsınız, üstelik bu anın hemen öncesine göre farklı bir şekilde etkilenirsiniz. Ne kadar hafifçe olursa olsun bir geçiş yapmışsınızdır. Bir eşiği geçmişsinizdir. İşte duygu, kapasitede meydana gelen değişiklik açısından, bir eşiğin geçilmesidir. Spinoza'nın bunu bedenden bahsetmek için kullandığını asla unutmamak lazım. Bir beden ne yapabiliyorsa odur der Spinoza (Massumi 2019, s.19-20).

Yani bu durum "duyguda asla yalnız değilizdir" anlamına geliyor. Çünkü Spinoza duyguları bizim dışarıya, öteki insanlara ve öteki durumlara bağlanma biçimlerimiz olarak görüyor. Bizim dışımızdaki süreçlere nasıl bir yerden ve yönden ve nasıl bir motivasyonla dahil olduğumuzu gösterdiğini düşünüyor. Duygunun yeğlinleşmesi, başka insanlarla birlikte bir şeyler yapmaktan, onlara temas etmekten, onlardan bir şey öğrenmekten, onlarla birlikte ortak bir deneyim paylaşmaktan kaynaklanan "güçlü bir aitlik hissini" beraberinde getiriyor (Massumi, 2019, s.19-22). Bu bağlamda Spinoza örneğin, insan bedeni ve ruhunun eylem kapasitesini arttıran duyguya "sevinç", azaltana ise "keder" diyor. Peki bu durumda duyguların karşılaşmalarla, temaslarla, birleşmelerle, ayrılımlarla ortaya çıkması, ilişkisel olması siyaseten ne anlama geliyor. Sara Ahmed, *Duyguların Kültürel Politikası* adlı eserinde kitabının ana izleği de olan bu bağlantıyı şu şekilde kuruyor:

¹³ Bir duygu nedir? Spinoza bize der ki bu duygulanışın kapladığı bir şeydir. Duygulanış bir duyguyu kaplar. Hatırlıyorsanız duygulanış mutlak olarak kesin bir tanım vermek gerekirse bir şeyin imgesinin bende bıraktığı anlık etki demektir. Mesela algılar duygulanışlardır. Eylemimize bağlanan şeylerin imgesi bir duygulanıştır. Duygulanış kuşatır, içerir, bütün bunlar Spinoza'nın sürekli olarak kullandığı kelimelerdir. Kuşatma: Bunları gerçekten maddi metaforlar gibi ele almak gerekir, yani duygulanışın bağrında bir duygunun bulunduğu anlamındadır. Duygu ile duygulanış arasında bir doğa farkı vardır. Duygu duygulanışın bağlı olduğu bir şey değildir, duygulanış tarafından sarıp sarmalanmıştır ama başka bir şeydir. Aralarında doğa farkı vardır. Duygulanışın yani şeyin imgesi ve bu imgenin bende bıraktığı etki neyi sarıp sarmalamaktadır? Bir geçişi, bir dönüşümü sarıp sarmalamaktadır (Deleuze, 2000, s.55-56).

Duygular, ötekilere yakınlaşma ya da onlardan uzaklaşma yönelimlerinin yanısıra, zaman içinde eylemlerin tekrarıyla şekillenen bedenlerin yüzeylerinin kendilerini değiştirir. Hatta duyguları incelemek bize tüm eylemlerin aslında tepkiler olduğunu gösterebilir, çünkü yaptıklarımız ötekilerle olan temaslarımızla şekillenir... Bu nedenle "duygular nedir?" diye sormak yerine 'duygular ne yapar' diye soracağım. Bu soruyu sorarken, tekil bir duygu teorisi ya da duyguların ne yaptığının izahını sunmayacağım. Bunun yerine duyguların nasıl hareket ettiklerinin yanı sıra nasıl "yapıştıklarını" inceleyerek bedenler arası dolaşımların izini süreceğim (2015, s.13).

Eğer duygular Ahmed'in (2004) dediği gibi izlenimlerin etkileşim alanında (*contact zone of impressions*) dolaşarak¹⁴ (s.30), bedenlerin yüzeylerinde ve nesnelere, sembollerde birikerek, saçılarak ve yapışarak üretiliyor ve bedenden bedene geçiyorsa, bu durumda hem kolektif olarak kuruluyor hem de kolektiviteyi kuruyor demektir. Yani hem toplumsal kurallara, normlara, yapılara bağlılığı sağlıyor hem de onlara karşı çıkan/muhalefet eden hareketlerin temel dinamiklerini de oluşturuyor anlamına gelir: "Yani bir bakıma 'yolumuzu his yardımıyla buluruz'" (Ahmed, 2004, s.23). Cvetkovic de toplumsal cinsiyet, cinsellik, feminizm ve queer çalışmaları, bu konuda yapılan farklı projeleri, deneyimleri ve alt kültür gruplarının etkinliklerini tartıştığı ünlü makalesinde benzer bir kuramsal çerçeveden hareketle ve bu hareketlerden ilham alarak kamusal duyguların nasıl inşa edildiğine odaklanıyor. Büyük ulusal veya kamusal felaketvari travmalardan çok gündelik travmaların, küçük dramların bireysel hayatlarda nelere yol açtığına izlerine; şiddetin yapısal formlarının buralarda ne kadar sıklıkla yaşandığına, görünmez hale gelip normalleştiğine ve bunun da şiddetin baskısını nasıl arttırdığına dikkat çekiyor (Cvetkovic, 2007, s.464).

Bununla birlikte bizi duyguların kamusal alanda genellikle gündelik duygulara hitap etmeyen resmi tanıma (*recognition*) veya anma (*commemoration*) söylemleri etrafında veya (köleliğin ve ayrımcılığın kaldırılmasından pozitif ayrımcılığa kadar) resmi önlem ve tedbirler aracılığıyla bütünüyle duygusal adaleti yerine getirmeden yönetildiği noktasında uyarıyor. Heykeller ve anıtların dışında, alternatif, azınlık, dışlanmış, dezavantajlı grupların (savaş, şiddet, göç, ırk ayrımcılığı mağdurları, queer AIDS aktivistleri, vb.) duygusal pratikleri ya da yaşam biçimlerine eğilmemizi salık veriyor. Cvetkovich, queer alt kültür formları üzerine çalışmasından hareketle bu tür grupların gündelik deneyimlerinde duygusal hayatın merkezi bir yer teşkil ettiğini, bu duyguların sansasyonelleşmiş medyadakinden çok daha karmaşık bir görünürlüğe sahip olduklarını ve bu pratiklerin alternatif bir duygusal kamusal alan oluşturmayı öneren deneysel ve popüler medya biçimleri içerdiğini tespit ediyor. Bireysel deneyimi kamusal görüşe taşıyan bu biçimler arasında; anı,

¹⁴ Duygular sadece aramızda hareket etmese de sonuçta hareket halindedir. *Emotion* ("duygu") kelimesinin Latince "hareket etmek, dışarı çıkmak" anlamındaki *emovere* kelimesinden türediğini unutmamalıyız. Tabii ki duygular sadece hareketle alakalı değildir. Aynı zamanda bağlılıklar veya bizi şuna ya da buna bağlayan şeylerle de alakalıdır. Hareket ile bağlılık arasındaki ilişki yol göstericidir. Bizi harekete geçiren, hissetmeye sevk eden şey, aynı zamanda bizi bir yerde tutan ya da barınacak bir yer sağlayandır. Bu yüzden hareket, beden mesken edindiği "yer" ile bağlarını koparmaz, bedenleri diğer bedenlere bağlar: Bağlanma, hareketle ve ötekilerin yakınlığıyla hareket ettirildiğimizde meydana gelir. Hareket farklı kişilere, farklı şekillerde tesir edebilir. Aslında bu kitap boyunca anlatacağım gibi, bazı kişiler için duygular tam da başkalarına sabit özellikler atfederek bundan "etkilenmek" anlamına gelebilir. Duygu nesnelere dolaşımı ötekilerin his nesnelere dönüşmesini de getirir (Ahmed, 2015, s.21).

fanzin, punk rock, solo performans, film ve otobiyografik belgesel video vb. biçimler bulunuyor (Cvetkovich, 2007, 466). Burada Cvetkovich'in ütopyacı duygularla ilgili olarak referans verdiği en ilginç çalışmalardan biri de mensuplarında bir cemaat hissi / ruhu yarattığı için ütopya tadı yaşatan (teatral) performanslara odaklanan Jill Dolan'ın çalışması. Dolan (2005), farklı janrlar ve yerlerdeki çağdaş performanslardan hareketle, canlı performansların tutkuyla biçimlenerek bir araya gelmiş insanların daha iyi bir dünyaya dair anlam ya da tahayyül oluşturmaya dönük deneyimlerini paylaştıkları bir alan açtığını iddia ediyor. Enerjimizi daha radikal ve yeni bir hümanizm tarafından canlandırılmış, umut dolu farklı bir geleceğe tiyatro üzerinden nasıl kanalize edebileceğimizi tartışıyor. Toplumsal söylemin, insani potansiyelin önündeki devasa engellerden ziyade mümkün olanı hedeflediği; katılımcılarının içinde kendilerini birbirleriyle ve daha geniş ve ferah bir kamuyla (*public*) müttefik hissedecekleri anlara ilham verecek olan farklı türdeki performanslara odaklanıyor (Dolan, 2005: 2).

Bütün bu tartışmalar bize aslında duyguların siyasetin ve toplumun kurucu unsurlarından biri olabileceğini gösteriyor. Duyguların yalnızca ulus gibi büyük toplulukların değil, daha küçük grupların oluşumunda da hayati bir rolü olduğu görülüyor. Spiritüel hareketler de hem ana akım dinlerden uzaklaşmış olmaları hem resmi ve resmi olmayan ana akım dinsel kurumların (devlet, diyanet, cemaatler, tarikatlar, dini gruplar vb.) baskısı altında olmaları nedeniyle alternatif bir duygusal kamu oluşturabilecek gruplara iyi bir örnek teşkil ediyorlar. Üstelik bu gruplar içerisinde, genellikle kadınlar, LGBTİ bireyler, türlü ayrımcılıklara ve şiddete maruz kalan çeşitli versiyonlarıyla la-dini inanç ve pratiklerden ve farklı dinlerden insanlar bulunuyor.

Öte yandan spiritüel hareketlerin birçoğunun kuramsal yaklaşımı ve pratiği, her ne kadar ana akım siyasetten uzak durmayı ve kişisel gelişimi önceseler de Massumi'nin ifadesiyle; sonraki deneysel adıma odaklanmaya, nerede isen tam orada daha yeğın olarak var olmaya çalışmaya (spiritüel terminolojiyle söyleyecek olursak; anda ve farkında olmaya ve anda kalmaya), bedensel etkileme ve etkilenme kapasitesinde artış sağlamaya ve bedensel potansiyellerin edimselleştirilmesine, yani performatifliğe oldukça uygundur.

Halbuki duygulanış kaydımızı genişletmek veya düşüncemizi hareketlendirmek amacıyla birtakım küçük, pratik, deneysel ve stratejik tedbirlere başvursak, her adımda potansiyelimizin belki daha fazlasına erişebilir, daha fazlasından yararlanabilir hale gelebiliriz. Yararlanabileceğimiz daha fazla potansiyele sahip olmak yaşamımızı yeğınleştirir. Koşullarımızın kölesi değildir. Özgürlüğümüze asla sahip olmasak da daima bir özgürlük derecesi veya "manevra alanı"nı tecrübe ederiz. Herhangi bir andaki özgürlük derecemiz, bir sonraki adıma geçerken deneysel "derinliğimizin" ne kadarına erişebildiğimizi –ne kadar yeğınlikli yaşadığımızı ve devindiğimizi– gösterir (Massumi, 2019, s.21).

Bununla birlikte, Massumi'nin duygu siyasetini ve alternatif politik eylemi tarif ederken içsel bir iyilik ve kötülüğün ötesinde etiğin durumsal olduğunu; bu nedenle yargılayıcı akıl yürütme konusunda dikkatli olmamız gerektiği ve esas meselenin doğru bulduğumuz yaklaşıma uygun bir şekilde harekete geçmek ve "devam ediyor olmak" olduğu şeklindeki vurguları da her ne kadar aktif bir siyasi tutum takınmasalar da spiritüel hareketler içinde pekâla yankı bulabilecek ve onaylanabilecek düşüncelerdir: "Duyguyu, en geniş anlamda, bir beden söylediği ve yaptığı her şeyden sonra potansiyelinden geriye kalan şey-süreğen bir bedensel kalıntı- olarak düşünebilirsiniz" (Massumi, 2019, s.24). Fakat bu kalıntı devinir, hep kendinden bir fazladır ve hatta kendinden taşmaktadır. Dolayısıyla, şu haliyle öyle görünmeseler de spiritüel hareketler pekâla Massumi'nin bahsettiği alternatif ve estetik politik eylem çerçevesi içinde değerlendirilebilecek potansiyele sahip görünüyorlar.

Bu tür bir politikanın nasıl bir şey olacağını ben de tam olarak kestiremiyorum, ama ne olursa olsun performatif olacaktır, sivrilmiş belli bireylerde kişileşmeye direnecektir. Böyle bir politika en temelde estetik bir politika da olacaktır, çünkü amacı, her estetik pratikte olduğu gibi duygulanımsal potansiyel çeşitliliğini arttırmaktır (Massumi, 2019, 50).

Burada Massumi, duygulanımsal potansiyel çeşitliliği arttırmaktan belli bir uyumsuzluğun giderilmesini ya da ortak dil ve/veya talep (listesi) oluşturulmasını değil; "farklı açılım çizgilerinin aralarındaki kontrastın edimselleştirilmesini" anlıyor (Massumi, 2019, 82). Isabelle Stengers'ın "pratiklerin ekolojisi" kavramına referansla farklılıklar arasında bir tercih yaparak gerilimi gidermeyi değil, farklılıkları modüle ederek bir simbiyozla çevirmekten bahsediyor (Massumi, 2019, 83). Böylece makalenin başında bahsettiğimiz minör siyasete ya da mikro politikaya gelmiş oluyoruz.

Geniş ölçekli bir mikropolitikanın asıl problemi, deneyime canlılık katan bir armağan ekonomisinin parçası olarak, olayın çoğalması, süreç içinde tohumlarını saçmasıdır... Öyleyse mikropolitik soru şu olmalıdır. Bu umarsız durumun sınırları içinde ne olursa olsun devam etmenin yollarını bularak, makro sorunları yavaş yavaş ortadan kaldırarak, yeğlilikli bir şekilde, daha dolu dolu, var olma güçlerimiz artmış olarak nasıl yaşayabiliriz... Mikropolitikanın en temel işlevi şudur, tahayyül edilemez olanı icra etmek... Başka bir deyişle niteliksel olarak farklıdır. Geldiğini asla görmediğiniz, en az beklendiği zamanda çıkagelen farklı bir rengin anı... Mikropolitika, tahayyül edilemeyen, pratik edilebilir hale getirir. O, olanaklı kılan potansiyeldir. (Massumi, 2019, 92-3-4-5).

İşte Massumi'nin önerdiği iktidara karşı bu doğrudan, deneyimsel ve performatif mikro politikanın yani direnişin tek yolu katılımdır. Aşağıdaki alıntı, neredeyse tıpatıp namaz kılanlarla yoga yapanların aynı alanda birlikte mücadele ettiği Gezi Direnişi'ni anlatmaktadır.

Direnış içkinlikten doğar. Direniş yol gösterilemez... Direniş, içkin eleştiridir: icrasına özdeş bir "eleştiri"dir. Böyle bir eleştiri, birlikte farklı şekillerde eylemeye yönelen bedenlerin daha etkin şekilde düşündükleri ve daha düşünerek hissettikleri bir düzeyde gerçekleşir. Bu tür bir direnişte öncü yoktur. Tohumlar vardır. Çıplak etkinliğin rüzgarıyla savrulup olgunlaşabilecekleri verimli bir uyumlanma toprağı arayan özgür eylemin tohumları. Teşbihte hata olmaz. Gerçekte böyle bir toprak yoktur. Direniş, örnek bir jest olarak kendi toprağını yaratır. Sirayet etme gücü sayesinde, bu toprağı kendi jestleriyle oluşturur. Direniş kendi kendinin performansıdır. Kendi kendini örgütlemeyi tetikler. Direnişin toprağı, kendi kendini genişleten olayla dolup taşıdığı için, daima gelecek olan şeydir (Massumi, 2019, 118).

Ancak buradan anlamamız gereken şey, elbette siyasetin yalnızca direnişten ya da küçük ve mikro direnişlerden ibaret olduğu değil. Burada post-yapısalcı siyaset teorisinin önde gelen isimlerinden Laclau ve Mouffe'un farklı eserlerinde¹⁵ altını çizdiği gibi demokrasinin bizatihi kendisinin her gün yeniden ve yeniden kazanılması, kurulması ve tecrübe edilmesi gereken bir pratik olduğuna dair bir vurgu var. Bu pratiğin en önemli boyutunu da elbette siyasete katılım oluşturuyor. Durum ne olursa olsun ve nereden başlanırsa başlansın, radikal demokratik bir siyasetin yolu, bireysel özgürlüklerle siyasal katılımı birleştirmekten geçiyor. Buradaki bireysel pratikler, direnişin toprağını yeşerttiği ve bu sayede katılımın yolunu açtığı için önem taşıyor.

Alternatif Bir Duygusal Kamusal Alan Olarak Spiritüel Hareketler

Yukarıdaki tartışmadan da anlaşılacağı gibi, spiritüel hareketler için duygular ve duygusal deneyimler kurucu bir önem arz ediyor. Ancak, duyguların bu hareketler açısından kurucu niteliğini tartışmaya geçmeden önce kısaca spiritüel hareketler ile neyi kast ettiğimizi, bu hareketlerin temel niteliklerini ve siyasetle olan ilişkilerini ele almakta fayda var. Literatürde bir çok farklı tanım olmakla birlikte biz spiritüelliği "bireylerin kutsala ulaşmak adına yaptığı yolculukta kullandığı açıklamaları, betimlemeleri ve pratikleri içerecek biçimde 'bireysel' ve 'deneyimsel' bir kavram olarak" tanımlıyoruz (Cengiz, Küçükural, Gür 2021, s.174). Benzer bir şekilde spiritüel hareketler dediğimizde de çok genel anlamda bu bireylerin takip ettikleri "spiritüel olan fakat -örgütlü dinlerin dışında yer almak anlamında- dini olmayan" (*spiritual but not religious*) öğretileri ve parçası oldukları modern oluşumları/grupları kastediyoruz. Literatürde bu tür oluşumlar yeni dini hareketler ya da yeniçağ hareketleri kavramları altında tartışılıyor. Birinci grup daha ziyade örgüt ve cemaat tabanlı hareketleri ikinci grup ise bireysel tercihlere dayalı anlayışları ifade etmek için kullanılıyor. Heelas (1996, s. 2-15) yeniçağ hareketlerini, "Batı toplumlarında 1960'lı ve 1970'li yıllarda sistem karşıtı

¹⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Laclau 1990, Mouffe 1992.

hareketlerle birlikte yaygınlaşmaya başlayan; temel olarak da normatif ve normatif olmayan çeşitli din ve pratikleri içeren eklektik hareketleri açıklamak için kullanılan kapsayıcı bir terim” (1996, s. 2) olarak tanımlıyor. Özetleyecek olursak, bu hareketler kurumlaşmış büyük dinlerin dünyasından farklı olarak bağlayıcı kuralları ve kurumları olmayan, Uzak Doğu din ve felsefelerinden esinler taşıyan, insanlığın yeni bir çağa geçtiği fikri çerçevesinde oluşmuş, bireyin kendisinin kutsal görüldüğü, bireysel spiritüelliğe (*self-spiritual*) dayalı bir anlayış üzerine oturan, örgütlü siyasi bir eylemden ziyade bireysel deneyimi, değişimi ve olgunlaşmayı (tekamülü) öne çıkaran, farklı kişi ve gruplardan oluşuyor (s. 2-15). Bireysel ve deneyimsel niteliklerini vurguladığımız bu hareketler, özellikle bedensel performanslar aracılığı ile insanın kanıksanmış eylem kapasitesinin ötesine geçilebileceğine dair bir inanç ve çaba içeriyorlar (Cengiz, Küçükural, Gür 2021, s.298). Aşağıdaki örnek bu yoğun çabayı, bir inziva pratiğinde anlatıyor:

Uzun inziva bayağı zorluydu. Şimdi normalde, nasıl diyeyim, kendini gözlemlersin ve bir yerden sonra gözlemlediğin deneyim birikim yapar ve birdenbire hayata dair bazı gerçekleri ve bazı durumları deneyimsel olarak yüzleşirsin. İşte ne olabilir, hani çok basit anlamda, hissi bir deneyimdir, elini yıkarken, işte suyun tenine değdiği hissiyatla birebir deneyim bile hani günlük deneyimin ötesinde bir deneyimdir aslında. Çünkü mesela elini yıkarken başka şey düşünürsün, aslında o deneyimi birebir deneyimlemezsin. Ama ben sana eğer sonradan sorarsam, “elini yıkamak nasıl bir histi?”, geriye dönüp bir düşünürsün, oradaki bilgiden, deneyimi çağırırsın ve o sırada bir şey söylersin. Ama aslında sonradandır o bilgi. Anlık bir şey değildir, anlık deneyim değildir...İçgörü de böyle, hayata ve hayatın gidişatına dair, birden işte “aha ben şöyle yaptım veya işte şöyle şeyler oluyor!” gibi bilgiler o deneyimden gelir. İnzivada bu tür şeyler çok fazla olur, bu tür deneyimler, işte zaman algısı, işte niye geçmiş ve gelecek yok, niye sadece şu an. Çok büyük bir söylemdir, geçmiş ve gelecek yoktur, sadece şu an vardır, hani spiritüel [alandan] çok söylenen bir şeydir. Düşünmeye çalışırsın, başta düşünmesi bile çok zordur. Çünkü niyedir canım yani, geçmiş ve gelecek var. Ne demek öyle sadece şu an. Ama aslında sadece gerçekten şu an var. Şimdi bunu düşünürsen, bir şekilde yakınlaşabilirsin bu fikre. Ama bunu birebir deneyimlemek, tamamen bambaşka bir şeydir. Yani onun deneyimini kazanmak. Yani bu şey gibidir işte, bisiklete binmek. Evet, aslında teorik bilgisini anlatırım ama sen binmeden anlayamazsın. Aslında mekanizma aynı mekanizma, yani birebir onu deneyimleme mekaniği yani.¹⁶

Bu paylaşım aslında bir önceki bölümde bahsettiğimiz, duygu, anlık duyum, yeğinleşme, deneyimsellik, beden duyu ile ilişkisi, içkin eleştiri gibi pek çok kavrama denk gelen çok güzel bir örnek. En temelinde el yıkama gibi sıradan bir deneyimin spiritüel pratikler üzerinden yeğinleştirilmesini gözler önüne seriyor. Bunun da ötesinde bunun sadece bir fikir olamayacağını, fakat anlatılması zor olan bu duygunun deneyimlenebileceğini ifade ediyor. Öyle bir an geliyor ki burada aktif bir siyaset olmasa da, spiritüel bireyin

¹⁶ 25.06.2019 tarihinde İstanbul’da yapılan görüşme. IST 4: 41 yaşında kadın.

pratikleri düzene karşı küçük 'direnişlere' dönüşebiliyor. Duygu siyasetinin temel kavramlarına ilişkin benzer canlı örnekler spiritüel alanın hemen her yönünde gözlenebiliyor:

Tabi aslında bunların [pratiklerin] hepsi aynı yere hizmet ediyor yani, işte içgörü kazanmak, işte hayatı ve kendini anlamak ve tamamen özgürleşme. Literatürde aydınlanma olarak geçen özgürleşmeyi sağlamak amaç orada..... Yani aydınlanma denen şey, o koşullanmış zihnin ötesine geçmek. Yani daha doğrusu dualite, dualiteyi yaşayan zihnin ötesine geçmek.¹⁷

Kendimle bağ kurdum. Duygularıma bakmak, kendime bakmak. Tabi o zamana kadar [eskiden] aktivist falan ve daha politik bir tiptim. İşte siyasette neler oluyor, güneydoğuda kimler yine öldürüldü? Her gün böyle bakıp bakıp üzülüyordum. Ve işte İstiklal'de yürüyordum. Protesto ediyordum falan, en azından son birkaç yıl. Orada [spiritüel bir topluluk etkinliğinde] kendimle bağ kurmaya başladım ve bambaşka bir boyut açıldı yani anlatması çok kolay değil bunların ama yani söze dökmesi çok kolay değil. Ama işin kendimden başladığını anladım diyeyim veya anlamaya başladım. Ve kendimle bağlantılı değilken de "dünyayı kurtarmaya" tırnak içinde çalışmak bana çok komik geliyor şu an yani aşırı komik geliyor. Komik değil de hani beyhude bir çaba.¹⁸

Bununla birlikte spiritüel hareketlerde de çoğu kez beden ve ruh ya da duygu ve düşünce gibi keskin bir ayrıma gidilmiyor. Bu anlamda Spinoza'nın iddiasına uygun olarak spiritüel alanda duygu, hem beden ve ruhu içeren eş zamanlı bir süreç olarak görülüyor hem de beden ve zihin "yeğînleşmenin" yaratımında bir araç görevi görüyor. Örneğin görüştüğümüz bir yoga eğitmeni bedeninin spiritüel pratiği bağlamında duygular ile neredeyse somut bir ilişkisi olduğunu şu şekilde açıklıyor:

Bedenin o kadar hafızası var ki ve o kadar hassas da bir alan ki... Ve o derin çalışmalarda, bazen çok farklı şeyler yaşıyor. Yani bazı duygular çıkıyor bazı bölgelerden, ağlamaya başlıyor insanlar hiç yoktan. Ya da gülmeye başlıyor... Hafızaları var, o sinir ağlarının. Onlarla birlikte çalışıyorsun ama o bedende yaşanan her açılma, her farkındalık, ruhta da oluyor, ruha da dokunuyor. Ve orada da bir şey açılıyor. Rahatlıyorsun. Daha farkında hissediyorsun.¹⁹

¹⁷ 25.06.2019 tarihinde İstanbul'da yapılan görüşme. IST 4: 41 yaşında kadın.

¹⁸ 10.07.2019 tarihinde Muğla'da yapılan görüşme. MUG 18: 38 yaşında erkek.

¹⁹ 10.07.2019 tarihinde Muğla'da yapılan görüşme. MUG 14: 27 yaşında kadın.

Benzer bir şekilde aromaterapi ve yoga eğitmeni olan başka bir katılımcıyla yaptığımız görüşmede ise bu bağlantı şu şekilde ortaya çıkıyor: “Yani bizim aldığımız eğitim duyguyla çalışıyor, zihinle değil. Koçluk yaparak değil. Gerçekten burada olan duyguyla. Çünkü beden asla yalan söylemez gibi bir şey bu”.²⁰

İşte bu nedenle spiritüel hareketler bedensel etkileme ve etkilenme kapasitesinde artış sağlamaya ve bununla birlikte gelen performatifliğe oldukça yatkınlar. Beden ile tekrar edilen pratikler öyle bir noktaya gelebiliyor, ki bu etkiler bireysel yaklaşımları dönüştüren “siyasi” tutumlara dönüşebiliyor:

*Ve Tai-Chi öyle bütüncül bir şey ki biriyle sohbet ederkenki tavrınla biriyle kavga ederkenki tavrının aynı olduğunu ve aslında birini düzelttiğinde öbürünün de düzeldiğini anlatıyor. Birkaç temel ilkesi var, yine meditasyon ve mindfulness'daki (farkındalık) temel ilkeler ile aynı. Bir tanesi ılımlı olmayı öğrenmek bir şey tutunmamayı bir şeye sahiplenmeye bir şeyi korumaya çalışmamayı öğrenmek. İkincisi teslim olmayı öğrenmek. Teslim olmak, işte bu tip kelimeler çok sakat kelimeler. Teslim olmaktan kasıt teslimim bana ne yaparsanız yapın değil sürecin gerçekliğine teslim olup ondan sonra süreçle ilgili adım atmayı, sağlıklı bir şekilde adım atmayı hazır hale gelmek. Tai-Chi'de klasiktir biri seni ittirdiğinde diremezsin. Biri ittirdiğinde sen de dönersin ve o dönme hareketin zaten seni boşa çıkartır ve hatta senin dönme hareketinin çoğu zaman sen bir şey yapmadan onun bedenine bir müdahale olarak ilerler. Aslında ben bir şey yapmamış olurum. O sadece kendi ittirdiğinin hemen karşılığını alır. Ve böyle bir sürü Tai-Chi'nin içinde fiziksel karşılığı olan hem de işitsel, enerjisel ve zihinsel olarak bütün halinde var olan bir sürü pratik var.*²¹

Beden üzerinden yeğînleşme, spiritüel bireyler için o kadar önemli ki bir noktada spiritüel inanç performansı değil, performanstan gelen duygular spiritüelliğin derinliğini etkilemeye başlıyor. Öyleyse deneyim ve duyguların spiritüel alandaki yeri, spiritüel öğretinin kendisinden bile daha hayati olabiliyor. Tam da bu nedenle, spiritüel pratikler yapan bireyler sık sık “anlatılamayacak” ve “tahayyül edilemeyecek” şekilde tanımladıkları bir olguyu duygular yoluyla deneyimlemeye çalışıyorlar. Astrolog bir katılımcı bu durumu “bu tabi öncelikle bir bilmek, yani kalpten bir bilmek. Hakikaten bir hissetmek, ilk başta o var yani.”²² diyerek açıkladı; anlatılmayanın pratiğinin mümkün olabileceğini kastederek. İlginç bir biçimde bu duyguda, en azından spiritüellik üzerinden açılan o alternatif duygusal alan içinde, bir birliktelik olduğundan bahsetmek mümkün.

²⁰ 31.07.2019 tarihinde İzmir'de yapılan görüşme. IZM 10: 38 yaşında kadın.

²¹ 05.05.2019 tarihinde Ankara'da yapılan görüşme. ANK 4: 38 yaşında erkek.

²² 26.09.2019 tarihinde İstanbul'da yapılan görüşme. IST 10: 30 yaşında erkek.

Hepimiz aynı duyguların içinden geçiyormuşuz gibi böyle, çok birileri anlatırken çok kendimden ayrı bir şeymiş gibi hissetmiyorum sanırım.... Mesela benim için en enteresan şey şuydu; bu sene oldu hatta, ben masaj seansı aldım ve şu bacaklarımın arkasına derin bağ doku masajı yapılıyordu. Ve orada bir noktada gözlerimden yaşlar süzölmeye başladı ve ben ağladım. Ağladım. Bana bir alan yarattı terapist. Orada bir duygu çıktı. O noktadan. Ve bilmiyorum, yaşadığım herhalde en enteresan şey oydu... Ve ondan sonra evet, bir alan açılmış gibi hissettim bedenimde... Ondan sonra zaten benim için de bir harita gibi oldu o teknik.²³

Başka bir deyişle, spiritüellik kişisel bir anlama ulaşmak adına iç dünyanın geliştirilmesi yoluyla gerçekleştirilen bireysel ve bağımsız bir yolculuk ise (Roof, 2009; Smith ve Denton, 2005; Porterfield, 2001), "spiritüel bireylerin bu yolu kendi deneyimlerinden kaynaklanan duygularını takip ederek yürüdükleri söylenebilir" (Cengiz, Küçükural, Gür 2021, s.203). Bu gibi deneyimler, son derece bireysel ve öznel olabilir; ancak, topluluklar içinde paylaşıldıklarında kolektif boyutları da ortaya çıkar. Çünkü spiritüel hareketler, katılımcılarına yalnızca öğretileri veya pratikleri değil, aynı zamanda bir topluluk duygusu, aidiyet ve duygusal destek de sunarlar. Bunun için bireylere destekleyici bir sosyal ortam sağlayan duygusal topluluklar yaratırlar. Bunu da aynı Ahmed'in ifade ettiği gibi "birikerek, saçılarak ve yapışarak" üretilen ve "bedenden bedene geçen" duygular yolu ile yaparlar. Zira spiritüel hareketler genellikle ritüeller, törenler veya ortak pratikleri kullanarak aslında kolektif duygusal deneyimler için fırsatlar yaratırlar. Bu deneyimler, ortak bir kimlik ve aidiyet duygusu yaratarak duygusal yoğunluğu arttırabilen ve bireylerin harekete katılımını derinleştirebilen kolektif bir coşkuyu teşvik edebilir. Aşağıdaki alıntı bu duruma bir örnek:

Bir şekilde alan etkisi olabilir. Mesela Dalai Lama'nın yakınındayken böyle gerçekten bir ağlamaklı olmuştum, bir garip hissetmişim -ki öncesinde Dalai Lama'yla ilgili çok da bilgim yoktu. Çok bilinçli bir şekilde gitmemiştim oraya ama bir şekilde o, bir de etrafındaki insanların enerjisi de etkiledi muhtemelen. O anlamda böyle bir ağlamaklı [oldum], çok duygulandım. Ama benim düşünce sistemimde Dalai Lama'nın aşırı önemli bir yeri yok o anlamda yani onu çok okurum, ederim ve görünce heyecanlandım gibi bir durum yok.²⁴

Burada, paylaşılan deneyim, duygu ve birlikteliğin yanı sıra duygular üzerinden spiritüel bireylerin dışarıya, öteki insanlara ve öteki durumlara bağlanma biçimlerini ve bunun dinamiklerini de görebiliyoruz. Benzer biçimde Muğla'da görüştüğümüz bir kişi,²⁵ katıldığı bir Ayin-i Cem'in kendi üzerindeki etkisini ve deneysel derinliğinin etkileşimli adımlarını şu şekilde tarif etmiştir:

²³ 10.07.2019 tarihinde Muğla'da yapılan görüşme. MUG 14: 27 yaşında kadın.

²⁴ 25.06.2019 tarihinde İstanbul'da yapılan görüşme. IST 4: 41 yaşında kadın.

²⁵ 31 05.05.2019 tarihinde Ankara'da yapılan görüşme. ANK 4: 38 yaşında erkek.

Anlatması zor bu tip etkinlikleri ama bir haftalık birbirini sevmeye etkinliği falan diye anlatırdı bir arkadaş. Asıl bir haftalık topluluk olma deneyimi. Önce bir kendinle bağ kurma, içsel kendine bakma, duygularını, düşüncelerini bağ kurabilme [deneyimi] -ki benim için ilkti bu. İdrak edebildiğim kadarıyla ilkti. Sonra, bir topluluk halinde ve gözetme, sevmeye, sevilme, birlikte akma, birlikte ağlama, birbirini alan tutma deneyimi çok kuvvetli. Bir de bütün bu çalışmaların kişisel ve topluluksal olduğu kadar sistemik bir etkisi olduğu da söyleniyor yani üç boyutta çalışır Cem diyorlar. Tabii ki öyle... Kendini değiştirdiğinde doğal olarak çevreni ve doğal olarak bir şekilde az ya da çok dünyayı da değiştiriyorsun ya da etki ediyorsun.²⁶

Bu anlamda ritüeller, dualar ve paylaşılan pratikler kolektif duygusal deneyimleri ortaya çıkararak spiritüel hareketlerin takipçisi olan bireyler arasında bağlantı, ortaklık ve aitlik hislerini teşvik ediyor gibi görünüyor. Sevgi, merhamet veya huşu gibi duygular da spiritüel toplulukların sosyal uyumunu şekillendirmede bir rol oynuyor. Nitekim biz de katıldığımız farklı etkinliklerde (müzikli, danslı, ilahili, ağlamalı, gülmeli, bağırmalı hatta birlikte üzerlik otu içip kusmalı pratiklerde) insanların bu alanda hayatın diğer alanlarında görmedikleri samimiyeti, dostluğu ve neşeyi yaşadıklarını birçok kez gözlemledik (Cengiz, Küçükural, Gür 2021, s.171). Bunu, bireylerin duygularının diğer spiritüel bireylerle buluşması ve artarak bireye geri dönmesi gibi kolektif ve döngüsel bir süreç olarak düşünebiliriz. Bu olumlayıcı ortamların katılımcıların performansı için ciddi bir anlamı ve önemi var. Bize göre tüm bunlar alternatif bir duygusal kamusal alanın mevcudiyetini gösteriyor. Zira spiritüel pratikler, öğretiler ve hareketler, bireylere derin duygusal deneyimler yaşatmayı önemsedikleri gibi; bu deneyimlere uygun, insanların devinime açık olduğu, arzuladığı ve kendilerini gerçekleştirebilecekleri ortamlar da yaratmaya çalışıyorlar: “Çünkü [orada] insan bedenini ve kişisel alanını sana açıyor. Bir teslimiyet haline giriyor. Günlük hayatta kimse o kadar açık ve teslimiyet halinde değil”.²⁷

Bir başka makalemizde²⁸ pek çok bireyin spiritüel pratikler ve hareketlere, yeni kimlikleri denemek, alternatif ve destekleyici bir sosyal bağlamda “kendilerini bulmak” için yönelebildiklerinden bahsetmiştik. Batı’da yapılan çalışmalar çoğu kez spiritüel pratiklerin daha bireysel bağlamlarda gerçekleştiğini vurguluyor (Heelas ve diğerleri, 2005; Flanagan ve Jupp, 2007; Sutcliffe, 1997). Fakat pek çok kez bu durumu mümkün kılan unsurlardan biri de bu alternatif duygusal kamunun varlığı gibi görünüyor. Bize kalırsa gözlemlediğimiz spiritüel alan, bireylerin ana akımdan farklı olan var olma ve düşünme biçimleri ile performanslarını olumlayan bir tutum üzerinden kuruluyor. Bu da önce bir yeğînleşme sonra da belki özgürleşme alanı sağlıyor: “[Kendime dedim ki] Sen kendini seç, yolunu seç. Seninle gelen gelir. Bu, bu kadar yalınlaştıran bir

²⁶ 25.10.2019 tarihinde Muğla’da yapılan görüşme. MUG 18: 38 yaşında erkek.

²⁷ 10.07.2019 tarihinde Muğla’da yapılan görüşme. MUG 14: 27 yaşında kadın.

²⁸ Cengiz ve Gür (2021).

şey merkeze kendini aldığıın, o birliği aldığıın bir şey. O zaman verdiğiın kararlar daha özgür, özden oluyor. Özün gürlüyor".²⁹

*Klasik siyaset de alternatif yollar da bir şey çözebilir. Bir sürü kıymetli akım var. Dünyayı değiştirmeye çalışmak önemli ve gerekli. Müdahale ve akışına bırakmanın dengesini bulmak lazım. O bilgelik gerektirir bu yin -akış, dişil olan- ve yang'dır -müdahale etmek, eril olan- aslında. O da dualizm. Her şeyde var bu ikilik. Daniel Quinn'in İsmail diye bir romanı var. Bu yaklaşımı anlatıyor, alanlar ve bırakanlar demiş o, kontrolden bahsediyor. Dengenin nerede olacağı belli olmuyor. CHP'ye sadece oy veriyordum o kadar. [Spiritüel olarak] Arayanlar genelde [aktif] politikadan uzak durur. Tarafsızlığın bilgece olduğunu düşünüyorlar. Hani misafır gibi yaşamalıyız bu dünyada. Ben bu tutumla çok tartıştım. Bizim toplumsal bir sorumluluğumuz var. Tarafsızlık egemen güce hizmet eder. Ben doğruya hizmet etmeliyim. Henüz canım yanmadığı için eskiden ben de umursamazdım bu kadar. Haksızlıkla mücadele ettim.*³⁰

Bu tür bir performans ise özlem, merak, umut, neşe ve hatta hayal kırıklığı veya umutsuzluk gibi bir dizi deneyimi içerdiğinden duygusal bir nitelik arz ediyor. Konya'da coşkuyla ilahi söyleyen ve sema ile kendinden geçenlerden, Kaz Dağları'nda müzikle özgürce dans edenlere; İstanbul'da ses terapisinde ağlayanlardan, Muğla'da çemberlerde birbirine sarılıp gülenlere, bu duygular sadece spiritüel hareketlerin içindeki kolektif dinamiklerin bir parçası değil gözle görülür şekilde hareketin merkezinde yer alıyorlar. Bu nedenle de anlık duygulanım ve duygu arasındaki gri alanı geçerken bireyler açısından nasıl etkiledikleri, etkilendikleri, deneyimleri ve devinimleri önem kazanıyor, mikro politikaya açılan kapı da burada ortaya çıkıyor.

Sonuç

Önceki çalışmamızda³¹ spiritüel hareketlere katılım dinamiklerine yoğunlaşmış ve bu dinamikleri ayrıntılı bir biçimde tartıştıktan sonra sonuç bölümünde bu hareketlerin her ne kadar "bir boşluğa bir eksikliğe karşılık gelmeyebileceğini, hatta birtakım fazlalıklar içerebildiğini" işaret etsek de genel olarak mevcut sisteme karşı direniş yerine, neoliberalizmin genel eğilimlerine paralel bir biçimde toplumsal meseleleri bireysel bir düzlemde ele alarak "sistemi yeniden üretmeye ve sisteme itirazı dindirmeye hizmet ettiklerini" vurgulamıştık. Bu düşüncemizi korumakla birlikte, bu çalışmada spiritüel hareketlerle ilgili olarak daha önce üzerinde fazla durmadığımız önemli bir "siyasi" potansiyeli, duygular sosyolojisi bağlamında tartışmak istedik. Verdiğimiz örnekler, duygular sosyolojisi ve duygu siyasetinin spiritüel arayış ve spiritüel hareketlerle nasıl kesiştiğini göstermekte; duyguların spiritüel bağlamlarda çağrıldığı, yönlendirildiği ve şekillendirildiği

²⁹ 15/17/22.05.2019 tarihlerinde Ankara'da yapılan görüşme. ANK 6: 41 yaşında kadın.

³⁰ 28.04.2019 tarihinde Ankara'da yapılan görüşme. ANK 3: 45 yaşında kadın.

³¹ Cengiz, Küçükural, Gür 2021

çeşitli yolları ve bu duygusal dinamiklerin bireysel deneyimleri ve kolektif dinamikleri nasıl etkilediğini vurgulamaktadır.

Genel olarak, duygu sosyolojisi ve duygu siyaseti literatürü, duyguların bu gibi olgulardaki merkeziliğini vurgulayarak spiritüellik ve spiritüel hareketlere ilişkin anlayışımızı zenginleştirebilir. İlk bakışta apolitik gibi görünen spiritüel deneyimlerin duygusal boyutlarını keşfetmek, bu hareketlerde duyguların nasıl harekete geçtiğini ve şekillendiğini incelemek, mikro ya da minör siyasete ilişkin kavrayışımızı geliştirebilir. Nitekim daha önce tespit ettiğimiz gibi, normalde siyasi etkinliklere katılmadıklarını, siyasetle ilgilenmediklerini ve içsel gelişimi/tekâmülü öncelendiklerini söyleyen katılımcıların birçoğu, Gezi Direnişi'ne katıldıklarını hatta eylemlere katılmak için şehir değiştirdiklerini ifade etmişlerdir. Massumi'nin belirttiği gibi, bu "yaşamı fazlaştırma arzusunu", siyasetin dışında değerlendirmek mümkün müdür?

Yaşanmış yeğlilik kendi kendini olumlamaktır. Bunun bir değeri olduğunu söyleyecek bir Tanrı, yargıç veya devlet başkanına ihtiyacı yoktur. Bence bu şu demek: Dünyaya batmış olduğunu kabul et, onunla birlikte ak, onu sonuna kadar yaşa, senin gerçekliğin budur, sahip olup olabileceğin tek gerçeklik budur ve onu gerçek yapan senin katılımındır sadece. Deleuze, inanç dünyaya bir inançtır derken bence bunu söylüyor. Dünyada olmakla "ilgili" bir inanç değildir bu, bu zaten dünyada olmaktır. Mükemmel bir öteki dünya veya gelecekteki daha iyi bir dünyayla değil, olduğu haliyle tamamen bu dünyada olmak demek olduğu için, ampirik bir inançtır bu. Etik, ampirik ve yaratıcıdır, çünkü bu dünyaya katılımınız küresel bir oluşun parçasıdır. O halde mesele, nereye götürürse götürsün, bu süreçten neşe duymaktır, dünyaya olan bu inanç dünyanın devam edeceği umudundan başka bir şey değildir. ... Ama bu yine belirli bir içeriği veya son noktası olan bir umut değildir -daha fazla yaşam arzusudur. Ya da yaşamı fazlaştırma arzusudur (Massumi, 2019, s.59).

Kaynakça

- Afacan, Ş. (2022). Duygular tarihi: Bir ezber bozma alanı. E. Dicle (Der.) *Edebiyatın duygu haritası* içinde s.13-41. İstanbul: Dergah.
- Ahmed, S. (2015). *Duyguların kültürel politikası*. (S. Komut, Çev.) İstanbul: Sel.
- Ahmed, S. (2012). *Mutluluk vaadi*. (D. Mayadağ, Çev.) İstanbul: Sel.
- Ahmed, S. (2004). Collective feelings: Or, the impressions left by others. *Theory, Culture and Society*, 21 (2), 25-42.
- Akşit B., Şentürk R., Küçükural U. ve Cengiz K. (2012). *Türkiye'de dindarlık: Sosyal gerilimler ekseninde inanç ve yaşam biçimleri*. İstanbul: İletişim.
- Aykaç, A. (2018). *Dayanışma ekonomileri: Üretim ve bölüşüme alternatif yaklaşımlar*. İstanbul: Metis.
- Baker, U. (2010). *Kanaatlerden imajlara: Duygular sosyolojisine doğru*. İstanbul: Birikim.

- Berlant, L. (2000). The subject of true feeling: Pain, privacy and politics. S. Ahmed, J. Kilby, C. Lury, M. McNeil, B. Skeggs (Der.), *Transformations, thinking through Feminism* içinde, s.33-47. London: Routledge.
- Boym, S. (2009). *Nostaljinin geleceği* (B. A. Ferit, Çev.). İstanbul: Metis.
- Cengiz K., Gür, H. (2021). İhtiyat ve cazibe ikileminde Türkiye’de spiritüel erkeklikler, *Moment Dergi*, 8 (1): 66-87.
- Cengiz K., Küçükural Ö., Gür H. (2021). *Türkiye’de spiritüel arayışlar: deizm, yoga, budizm, meditasyon, reiki vb.* İstanbul: İletişim.
- Chodorow, N. J. (2007). *Duyguların gücü. Psikanalizde, cinsiyette ve kültürde kişisel anlam* (Ö. D. Jale, Çev.). İstanbul: Metis.
- Clough, P. (2007). The affective turn: Theorizing the social, an introduction, P. Clough and J. Halley (Der.), *The Affective turn* içinde. London: Duke University Press.
- Coşkun, M.K. (2023). *Sınıfın duyguları: İşçiler, duygular ve sınıf mücadelesi*. Ankara: Dipnot.
- Cvetkovich, A. (2007). Public feelings. *South Atlantic Quarterly*, 106 (3), 459-468.
- Cvetkovich, A. (2003). *An archive of feelings: Trauma, sexuality, and lesbian public cultures*. London: Duke University Press.
- Dawson, L. (2003), *Cults and new religious movements: A reader*. Oxford: Blackwell.
- Deleuze, G. (2000). *Spinoza üstüne 11 Ders* (U. Baker, Çev.). İstanbul: Öteki.
- Dinler, D. (2014). *İşçinin varlık problemi*. İstanbul: Metis.
- Dolan, J. (2005). *Utopia in performance. Finding hope at the theater*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Erensü, S. (2013). Müşterekler Siyasetini Düşünmek. *Kolektif Ekososyalist Dergi*, 13 (17), 43-45.
- Flanagan, K. ve Jupp, P. (2007). *A sociology of spirituality*. Aldershot: Ashgate.
- Hardt, M. ve Negri, A. (2001). *İmparatorluk* (A. Yılmaz, Çev.) İstanbul: Ayrıntı.
- Heelas P. (1996). *The new age movement: The celebration of the self and sacralization of Modernity*. Cambridge: Blackwell.
- Heelas, P., Woodhead, L., Seel, B., Szerszynski, B., Tusting, K. (2005). *The spiritual revolution: Why religion is giving way to spirituality*. Oxford: Basil Blackwell.
- Hochschild, R. (2003). *The managed heart: Commercialization of human feelings*. University of California Press.
- Illouz, E. (2011). *Soğuk yakınlıklar*. (Ö.Ç. Aksoy, Çev.). İstanbul: İletişim.
- Illouz, E. (2013). *Aşk neden acıtır*. (Ö.Ç. Aksoy, Çev.). İstanbul: Jaguar Kitap
- Kara, O.E. (2019). *Yapabileceğimizi yapmak: Minör siyaset ve Türkiye örneği*. İstanbul: İletişim.
- Karakaş, S. (2017). Duygu. Prof. Dr. Sirel Karakaş Psikoloji Sözlüğü. Erişim tarihi: 10 Eylül 2023, <https://www.psikolojisozlugu.com/emotion-duygu>

- Laclau, E. (1990). *New reflections on the revolution of our time*. Verso: London:
- Latour, B. (26 Şubat 2014) On some of the affects of capitalism. Lecture given at the Royal Academy. Copenhagen. <http://www.bruno-latour.fr/sites/default/files/136-AFFECTS-OF-K-COPENHAGUE.pdf>
- Lazzarato, M. (1996). Immaterial labor. M. Hardt ve Paolo Virno (Der.), *Radical Thought in Italy* içinde, s.132-146. University of Minnesota Press.
- Massumi, B.(2019). *Duygu politikası*. (H. Erdoğan, Çev.) İstanbul: Otonom.
- Mouffe, C. (ed.) (1992). *Dimensions of Radical Democracy*. Verso: London.
- Porterfield, A. (2001). *The transformation of American Religion: The story of a late twentieth-century awakening*. New York: Oxford University Press.
- Roof, W. C. (2009). Spiritual seeking in the United States: Report on a panel study. *Archives de Sciences Sociales des Religions*, 109, 49-66.
- Sedgwick, E. (2003). *Touching feeling: Affect, pedagogy, performativity*. Durham: NC Duke University Press.
- Smith, C. ve Denton, M. (2005). *Soul searching: The Religious and spiritual lives of American teenagers*, New York: Oxford University Press.
- Spinoza, B. (2009). *Ethica*. (H.Z. Ülken, Çev.). Ankara: Dost.
- Sutcliffe, S. (1997). Seekers, networks, and new age. *Scottish Journal of Religious Studies*, 15, 97-114.
- Turner, J. H. (2009). The sociology of emotions: Basic theoretical arguments. *Emotion Review*, 1, 340-354.
- Tokdoğan, N. (2018). *Yeni Osmanlıcılık: Hınç, nostalji ve narsisizm*. İstanbul: İletişim.
- Walljasper, J. (2015). *Müştereklerimiz: Paylaştığımız her şey*. İstanbul: Metis.